

Hoe leest gij?

Een narratief model

R.Ruard Ganzevoort

In: R.Ruard Ganzevoort (ed.) *De praxis als verhaal. Narrativiteit en praktische theologie*. Kampen: Kok 1998, 71-90.

Het thema narrativiteit is niet nieuw. Verhalen hebben altijd een belangrijke rol gespeeld in het menselijk leven, en zeker ook in het religieuze leven. In ruwweg het laatste decennium is de aandacht voor narrativiteit als theoretisch model binnen verschillende disciplines uitgewerkt. Voor de Praktische Theologie geldt echter dat de aanzetten veelal niet verder gaan dan de constatering dat het een zinvolle benadering kan zijn. De uitdaging die voor ons ligt, en die ik in dit hoofdstuk opneem, is dat er aanzienlijk meer theoretische scherpte nodig is om van het narratieve perspectief een levensvatbaar alternatief te maken. Een narratieve benadering dient echter ook (uit de aard van het narratieve) dicht bij de concrete werkelijkheid te blijven. Laat ik daarom beginnen met een fragment uit een interview ¹:

Vraag: 'Zeg maar, die tegenstelling die je als kind ervoer, zeg maar tussen thuis en in de kerk, daardoor kon God ook als het ware aan jouw kant staan? In je beleving...'

Antwoord: 'Mijn vader, die had zo'n waffel, het was een grote vent. In de kleine handel, en die man, weet ik zeker, heeft nooit, misschien zelfs niet in zijn hart een vrouw aangezien om haar te begeren. Al die jaren op de straat. Ik was, hoe oud was je? Acht, negen, tien. Toen liep ik al bloemen te verkopen in de hoerenwijk. Kan ik nog wel dromen. Ik ben daarin opgegroeid. En terug naar je geboorteplek. Je weet waar ik vandaan kom. Dat is een hele calvinistische, nog steeds, stronghold. Maar zo progressief als, net als Urk. Zo progressief, de modernste vissersvloot van de wereld. Maar kerkelijk. Boem, bingo. En ze leven, zo hebben wij ook geleefd. Mijn broer ook, dan zei er wel eens zo'n griet: maar is dat de enigste manier waarop je bloemen kan betalen? Ik heb nog wel wat anders. Hij zei: ik ga thuis eten. Weet je wel. Nou, zo zijn wij opgegroeid. En nog. Geen oordeel. Geen oordeel. Maar mijn vader, dan kwam ik 's ochtends wel eens beneden heel vroeg, en dan lag hij op zijn knieën voor de stoel te bidden. In zo'n lange onderbroek. Dan dacht ik: wauw. Dan is dat toch

¹ Het interview maakt deel uit van een onderzoek van de schrijver, dat zich richt op het geloof van seksueel misbruikte mannen.

echt Iemand daarboven. En het tweede wat me altijd bijgebleven is, als het avondmaal was, dan gingen ze aan tafels en dan kwamen ze weer terug. En dan bleven de mannen staan, die deden een gebed. En dan keek ik zo naar hem en dan liepen er altijd twee tranen. Wauw. Dat moet toch wel wat zijn. En hij huilt. Voel je? Dus op de een of andere manier heeft hij daardoor ook weer tegen mij gezegd zonder woorden. Het is geen tale, het zijn geen woorden, en dus gaat hun stem uit op het.. heeft hij daardoor: je mot bij mij niet wezen, je mot boven wezen. Nou, in de kerk gaven ze daar antwoord op.’

Dit fragment is een mooi voorbeeld van narrativiteit. Het is ook een fragment dat uit een pastoraal gesprek zou kunnen komen. In dit hoofdstuk probeer ik duidelijk te maken dat een narratieve benadering binnen de Praktische Theologie verhelderend en heilzaam kan zijn. In het kader van de kerkelijke (of breder: religieuze) praktijk en de Praktische Theologie wordt veelvuldig gesproken over narrativiteit en verhalen. Vaak wordt daarbij echter niet duidelijk gemaakt wat daar onder verstaan wordt. Die verheldering is de taak voor deze eerste bijdrage. Ik gebruik een vorm die afkomstig is uit het deelgebied van het pastoraat, maar ik hoop daarbij duidelijk te maken dat dezelfde structuren ook herkenbaar zijn in andere velden van de Praktische Theologie.

Voor een beantwoording van de vraag wat narrativiteit is (binnen de context van de Praktische Theologie) begin ik met de constatering dat we in de kerkelijke of religieuze praktijk vooral met verhalen en vertellen te maken hebben. Ik schets een model van het narratieve proces om dat te conceptualiseren. In eerste instantie is dat een model dat niet beperkt is tot de Praktische Theologie. Wel probeer ik steeds aan te geven hoe de verschillende dimensies van het model juist in de Praktische Theologie tot relevante vragen leiden. In het slot van dit hoofdstuk maak ik in het fragment de verschillende dimensies van het narratieve model concreet zichtbaar.

THEORIE VAN HET NARRATIEVE PROCES

Wat is het narratieve proces? Het is meer dan alleen de vorm waarin mensen communiceren of zich presenteren. Het narratieve perspectief is vooral een manier van kijken naar de werkelijkheid en de manier waarop mensen in die werkelijkheid met elkaar en met God omgaan. Ik omschrijf narrativiteit als *de verhaal-achtige structuur, waarin een verteller vanuit het eigen perspectief het leven ervaart en verstaat en waarin hij of zij een rolverdeling aanbrengt, om zich daarmee te positioneren in relaties en zich te verantwoorden voor het publiek*. Daarmee is een model met zes dimensies aangeduid. De afzonderlijke dimensies worden hierna verder toegelicht: structuur, perspectief, ervaren en verstaan, rolverdeling, relationele positionering, en publiek.

VERHAAL-ACHTIGE STRUCTUUR

Met verhaal-achtige structuur bedoel ik dat de mens primair een betekenisgever is, die voor zijn hermeneutische processen vooral narratieve structuren gebruikt. Een verhaal-achtige structuur wordt door een aantal zaken gekenmerkt². In de eerste

² Ganzevoort, R.R. (1994) *Een cruciaal moment. Functie en verandering van geloof in een crisis*. Zoetermeer. Gergen noemt als criteria voor zinvolle en aanvaardbare verhalen binnen de context

plaats is er sprake van een tijdsvolgorde. De gebeurtenissen en handelingen worden op een bepaalde wijze via de tijd met elkaar verbonden. Wanneer kinderen leren vertellen, doen ze dat vaak door een simpele lineaire structuur aan te brengen: en toen..., en toen..., en toen... Later worden de verhalen gecompliceerder door flashbacks en vooruitblikken. De tijdsordering legt op een specifieke wijze een verband tussen verleden, heden en toekomst. Dat gebeurt in individuele levensverhalen, waar herinneringen en verwachtingen op een bepaalde manier worden verbonden met het hier en nu. Het gebeurt ook in preken, waar immers de verbinding tussen nu en 2000 jaar geleden gelegd wordt via de tekst van toen en de tekst van nu. Het gebeurt ook in kerkelijke rituelen, die een zekere continuïteit in de tijd tot stand brengen door de herhaling van bepaalde vaste patronen. Zo is er sprake van een dubbel niveau in de tijdsvolgorde. Er is een intern tijds patroon van de delen van het verhaal, waardoor de onderdelen met elkaar verbonden zijn. Er is ook een externe tijds patroon door de verbinding tussen het heden van verteller en publiek enerzijds en het verleden en de toekomst (van herinneringen, teksten, verwachtingen, enzovoorts). Deze twee tijds patronen hebben met elkaar te maken. De volgorde die in het verhaal wordt gekozen creëert een eigen tijd, die meer of minder kan overeenstemmen met de belevingstijd van de toehoorder. Vertraging, versnelling en tijdsomkering in het verhaal doorbreken de vanzelfsprekende lineaire volgorde, en wekken vervreemding. Daardoor wordt de toehoorder uitgenodigd zich mee te laten nemen in een andere wereld, waar andere betekenissen mogelijk worden.

In de tweede plaats wordt de verhaalstructuur gekenmerkt door het feit dat de sequentiële verbindingen ook met betekenissen wordt geladen. Dat kunnen oorzaak-en-gevolg verbindingen zijn tussen de gebeurtenissen die verhaald worden. Het kunnen ook verbindingen zijn die bepaald zijn door thematische overeenstemming of contrast. Door al deze verbinden ontstaat een conceptuele plot met een centrale thematiek. Dat wil niet zeggen dat in een concrete uiting sprake is van slechts één verhaalstructuur. Vaak is er sprake van het verweven van meer verhaallijnen. Dat betekent dat er op twee niveaus sprake is van een conceptuele plot: binnen elke verhaallijn, en op het hogere niveau door de onderlinge verhouding tussen de verhaallijnen die aan de orde zijn. Ook daar construeert de verteller een plot van oorzaak en gevolg, verschuivingen, enzovoorts.

Dat kan worden geïllustreerd aan de hand van het hierna volgende openingsfragment van een interview over seksueel misbruik. De verschillende verhaallijnen zijn hier grafisch onderscheiden. Vet gedrukt zijn de zinsneden die behoren tot de verhaallijn die vertelt over ongewenst leven (door anderen, maar ook door hemzelf) en niet gezien worden. In deze verhaallijn komt het later in het interview tot nieuwe verbondenheid en aanvaarding van het leven. Cursief gedrukt zijn de zinsneden van de verhaallijn die vertelt over strijd en onderdrukking, waar de verteller zich later aan kan ontworstelen (maar ook dat ontworstelen is strijd). Onderstreept zijn de zinsneden over een leven in dienstbaarheid en

van grote delen van de westerse cultuur daarnaast het bepalen van een gewenst eindpunt, stabiliteit van de identiteit van de protagonist, causale verbindingen, markering van begin en eind van het vertellen. Gergen, K.J. (1994) *Realities and relationships*. Cambridge Ms. Jansz noemt nog de inbedding in sociale interactie en handelingen. Jansz, J. (1993) Het narratief als betekenisverlener. *Psychologie en Maatschappij* 64, 212-224. Veel hiervan komt nog aan de orde.

R.Ruard Ganzevoort, Hoe leest gij?

In: R.Ruard Ganzevoort (ed.) *De praxis als verhaal*. Kampen: Kok (1998), 71-90.

© R.Ruard Ganzevoort

opoffering, waar de verteller eerst zijn bestaansgrond in vindt, maar later afstand van neemt.

Ja, eh (stille), eh, laat ik bij het begin beginnen. De geboorte. 19xx. Ehm, in mijn beleving had ik niet geboren willen worden, *en heb ik me daar op de een of andere manier tegen verzet*. Maar het is uiteindelijk toch gebeurd. En voor zover ik me dat kan herinneren, ben ik, was mijn opdracht in het leven om dienstbaar te zijn voor andere mensen. En ik ben geboren in een gezin van, eh, ik had al een zus van twee jaar, en een vader en een moeder, uiteraard ik zelf, die allebei, ehm, in die tijd, al in onmin met elkaar leefden, over hoe het huwelijk verder vorm moest worden gegeven. Op de een of andere manier heb ik mij daar tegenaan bemoeid, zowel naar mijn moeder toe als naar mijn vader.

Door het hele verhaal heen weeft de verteller deze drie verhaallijnen ineen. In zijn vertelling over het heden geeft hij minder ruimte aan de verhaallijn 'Dienstbaar', en meer aan de gewenste kant van de verhaallijn 'Ongewenst leven'. Dat hangt samen met personen en situaties, die soms exclusief tot één verhaallijn behoren. Verwarrend voor de verteller is dat bepaalde gebeurtenissen en personen in meer dan één verhaallijn een rol spelen. Daar is ook een kruising van de verhaallijnen te vinden. Het seksueel misbruik bijvoorbeeld is in de verhaallijnen 'Ongewenst leven' en 'Strijd' een benadrukking van de negatieve kant van die verhaallijnen. In de verhaallijn 'Dienstbaar' is het een mogelijkheid zichzelf op te offeren en zo betekenis te vinden. Later - bij het verschuiven van de verhaallijnen - neemt hij afstand van die betekenis, maar als kind kon hij zo zin geven aan een absurde en ongewenste werkelijkheid. De verschillende betekenis in de verschillende verhaallijnen maakt het echter verwarrend en onduidelijk hoe hij de zaken moet interpreteren en waarderen ³. (Zie ook het commentaar van Roukema-Koning op deze casus.)

Een derde element, voortvloeiend uit tijdspatroom en conceptuele plot, is het eindpunt. In het verhaal wordt een bestemming verondersteld, die dichterbij kan komen of juist verder weg kan raken. De ontwikkelingen in het verhaal worden ingekleurd door hun relatieve positie ten opzichte van deze bestemming. De

³ Ganzevoort, R.R. (ter perse) Reading by the lines. Proposal for a narrative analytical technique in empirical theology. *Journal of Empirical Theology*; Ganzevoort, R.R. (submitted) Religion in re-writing the story. Case study in sexually abused men; Ganzevoort, R.R. (ter perse) Violated and desecrated. Sexually abused males' narrative construction of religion. *Journal of Religion and Abuse*. De eerste proeven wijzen er op dat het inderdaad mogelijk is zo een beeld te krijgen van de onderliggende structuren in het verhaal dat iemand vertelt. Dat levert gegevens op die in een eenvoudige inhoudsanalyse niet aan de oppervlakte komen. Narratieve benaderingen rond seksueel misbruik zijn onder mee te vinden bij: Baird, F. (1996) A Narrative context for conversations with adult survivors of childhood sexual abuse. *Progress. Family Systems Research and Therapy* 5, 51-71; Gardner, R. & Wills, S. & Goodwin, J.M. (1995) The Io myth. Origins and use of a narrative of sexual abuse. *Journal of Psychohistory* 23 (1), 30-39; Klein, I. & Janoff-Bulman, R. (1996) Trauma history and personal narratives. Some clues to coping among survivors of child abuse. *Child abuse and neglect* 20(1). 45-54; Lempert, L.B. (1994) A narrative analysis of abuse. Connecting the personal, the rhetorical and the structural. *Journal of contemporary Ethnography* 22(4), 411-441; Spence, D.P. (1994) Narrative truth and putative child abuse. *The International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis* 42(4), 289-303; Weingarten, K. & Cobb, S. (1995) Timing disclosure sessions. Adding a narrative perspective to clinical work with adult survivors of childhood sexual abuse. *Family Process* 34, 257-269.

bestemming zelf kan dat zijn waar de verteller wil uitkomen (gewenst), het kan ook een gevreesde bestemming zijn. Het veronderstelde eindpunt en de verhouding van de delen tot dat eindpunt bepaalt de toon van het verhaal. Opnieuw geldt dat zowel het grotere verhaal als de verhaaldelen en onderscheiden verhaallijnen elk een eigen bestemming kunnen hebben.

De verhaalstructuur is het eerste element van het model. Met opzet spreek ik daarbij van verhaal-achtig. De gedachte kan makkelijk post vatten dat het alleen gaat om afgeronde en geïntegreerde verhalen. In de praktijk is er echter vaak sprake van fragmenten, beelden, spel, rituelen en verhaalbreuken. Ook die kunnen als narratieve gestalten worden gezien. Allemaal hebben ze eigen kenmerken, die bepalen waarom in een bepaalde situatie een bepaalde narratieve gestalte gebruikt wordt. Zo geldt voor beelden (bijvoorbeeld een schilderij), dat daarin niet direct dezelfde diachrone tijdspatronen (verloop door de tijd heen) te vinden zijn. In een goed beeld wordt de aandacht echter getrokken door bepaalde elementen, die voortkomen uit een verhaal, en bij de kijker ook weer verhalen oproepen. Vaak is er ook sprake van verschillende elementen die naast (maar in het kijken ook na!) elkaar de aandacht vragen, en zo toch weer een diachrone structuur tot stand brengen.

PERSPECTIEF

De verteller vertelt vanuit het eigen perspectief. Ieder mens en elke groep leeft met en in verhalen. Maar elke verteller kan alleen maar verhalen vanuit een bepaald gezichtspunt. De selectie van de gebeurtenissen en handelingen die in het verhaal worden opgenomen wordt door dit perspectief bepaald, maar meer nog de betekenis die aan de onderdelen en het geheel wordt toegekend. Nu gaat het er in een narratieve benadering om, dat die perspectieven niet een ongewenste vertekening van de werkelijkheid bieden, maar juist als verschillende perspectieven serieus genomen kunnen en mogen worden.

Een vermoedelijk herkenbaar voorbeeld is de tegenstrijdigheid in de verhalen wanneer mensen in een conflictsituatie beland zijn. Twee echtgenoten in een huwelijks crisis zullen ongetwijfeld verschillende gebeurtenissen vertellen, en als ze hetzelfde vertellen een verschillende betekenis daar aan toekennen. Een klassieke vraag is dan wie op welk punt gelijk heeft. Zo zullen ze zelf het gesprek ook vaak beleven. Onder 'gelijk hebben' wordt dan verstaan dat de betekenissen overeenstemmen met de objectieve werkelijkheid. Ieder die als buitenstaander of begeleider bij een dergelijke situatie betrokken is geweest, weet hoe vruchteloos een dergelijke vraag naar het gelijk vaak is. In een narratieve benadering wordt naar dat gelijk niet gevraagd. Gevraagd wordt hoe de betrokkenen vanuit het eigen perspectief het verhaal construeren, en waarom ze dat zo doen.

Dat wil natuurlijk niet zeggen dat de concrete werkelijkheid er niet toe doet, noch dat ieder verhaal gelijke geldigheid heeft. In een werkelijke ontmoeting is sprake van een versmelting van de horizonten⁴ van de twee perspectieven, waardoor de criteria worden vast gelegd welk verhaal waar is. Hier is dus sprake van een uitwisseling en onderhandeling over de perspectieven van de betrokkenen. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om de vraag welke oorzaak-en-gevolg structuren plausibel worden

⁴ Gerkin, C.V. (1984) *The living human document*. Nashville.

geacht, welke intenties legitiem zijn, welke verteller de macht heeft om het eigen perspectief als norm te stellen, enzovoorts⁵. Dat laatste speelt bijvoorbeeld een belangrijke rol wanneer we kijken naar kerkdiensten, catechese en gemeente-opbouwprocessen. De verschillende deelnemers hebben daarin verschillende perspectieven, maar niet allen dezelfde mogelijkheid om het eigen perspectief te laten gelden, zoals blijkt uit de bijdrage van Dijk en Bruinsma-de Beer⁶. Zelfs wanneer bijvoorbeeld de predikant kiest voor een democratiserende benadering, doet zij of hij dat vanuit het perspectief van de dominante verteller⁷.

Bij het doordenken van de dimensie van 'perspectief' kan verder aandacht worden gegeven aan de grens of horizon van het perspectief. Daar is mee bedoeld dat niet alleen het punt van waar uit de verteller opereert van belang, maar ook de reikwijdte van zijn of haar blik. Anders gezegd: het vermogen en de bereidheid om de bredere context in ogenschouw te nemen. Met behulp van dit begrip kan aandacht gegeven worden aan het fenomeen dat in bijvoorbeeld ziekte of ouderdom het perspectief verkleind wordt tot het eigen bestaan en eventueel direct betrokkenen; andere vertellers of dezelfde vertellers op andere momenten geven blijk van een meer inclusieve of zelfs universele horizon van het perspectief.

In de ontmoeting speelt het discours van de omgeving van het gesprek ook een bepalende rol voor het formuleren van de criteria. Zo kan iemand een gewelddaad verantwoorden door te zeggen dat hij in zijn eer was aangetast door een belediging van die ander, dat een bepaalde opmerking zoveel woede opriep dat er een explosie volgde, enzovoorts⁸. Daarbij gaat het niet alleen om de vraag of dat waar is, maar vooral om de vraag of die argumenten plausibel zijn in het discours van de omgeving. Dat hangt samen met de metaforen die in het mensbeeld dominant zijn. De metafoor van de mens als stoommachine, geleid door driften, zal andere criteria stellen dan de metafoor van de vrije mens. Wat dat betreft is het zinvol om ook psychiatrische labels, met termen als 'ontoerekeningsvatbaar', narratief te analyseren als een bepaald discours, waarin allerlei perspectieven en belangen een grote rol spelen. De antropologische en ethische consequenties daarvan zijn nog nauwelijks bestudeerd⁹.

De volgende casus kan als illustratie dienen. Binnen een kerkelijke gemeenschap komt aan het daglicht dat een jongeman een seksuele relatie heeft gehad met een (iets jongere) vrouw. Beiden behoren tot dezelfde gemeente. Achteraf zegt de jonge vrouw dat het om gedwongen seksueel contact ging, dat ze dan ook verkrachting noemt. Bij confrontatie zegt hij dat ze samen misschien iets te ver zijn gegaan, maar hij ziet dat als een

⁵ Ganzevoort, R.R. (ter perse) Tussen trauma en tolerantie. Seks met kinderen in de context van kerk en geloof. In: bundel uit te geven bij het Bezinningscentrum van de VU.

⁶ Zij sluiten aan bij Daly, M. (1983) *Voorbij God de Vader. Op weg naar een feministische bevrijdingstheologie*. Amersfoort / Leuven.

⁷ Beelen, F. (1993) *De vergeten gelovige*. Tilburg. Zie ook in deze bundel wat Sloots zegt over de gevaren van verhalend preken.

⁸ Sarbin, T.R. (1989) Emotions as narrative emplotments. In: Packer, M.J. & Addison, R.B. (Red.) *Entering the circle*. Albany.

⁹ Gergen (1994) *a.w.*; Herman, J.L. (1993) *Trauma en berstel*. Amsterdam.

gezamenlijke keuze. Zijn ouders nemen openlijk de positie in dat hij wel fout zit, maar ook vergeving moet kunnen ontvangen. De ouders van de jonge vrouw vragen om erkenning van het onrecht en om rust en veiligheid, die er om te beginnen uit bestaat dat de jonge man niet meer in de kerk komt. De jonge vrouw kan ook niet verdragen in de kerk de ouders van de jonge man te ontmoeten, omdat die zo snel over vergeving spreken.

Deze situatie levert tenminste drie onverenigbare perspectieven op: de jonge man, zijn ouders en het gezin van de jonge vrouw. In de situatie worden de predikant, de kerkenraad en de gemeente ertoe uitgedaagd stelling in te nemen. Ook deze betrokkenen hebben echter alle een eigen perspectief, zodat het niet snel tot eensgezindheid komt. Bovendien moet bepaald worden in welk discours het gesprek zal plaats vinden. Sommigen pleiten voor het discours van vergeving, anderen voor het discours van gerechtigheid. Sommigen kiezen voor het discours van bemiddeling en verzoening tussen de partijen, anderen kiezen voor het discours van machtsongelijkheid en onderdrukking. Dat betekent dat de vraag van de jonge vrouw om rust (en het wegblijven van de jonge man en zijn ouders) door sommigen als legitiem wordt gezien, maar door anderen wordt beoordeeld als hard en liefdeloos. Daar komt nog bij dat de verschillende partijen niet over dezelfde macht beschikken om het eigen perspectief in de ontmoeting geaccepteerd te krijgen of te laten overheersen. Dat hangt er mee samen dat de verschillende betrokkenen ook een verschillende rol hebben in deze sociale context. Wie een centralere plaats heeft binnen de sociale context, heeft meer mogelijkheden zijn of haar perspectief door te drukken.

In een narratieve benadering vragen we dan ook naar de sociale positie van de verteller, de belangen en behoeften, de verschillende perspectieven, en de criteria om een perspectief te beoordelen, zoals Dijk en Bruinsma-de Beer in deze bundel laten zien bij de analyse van een liturgische tekst. De vraag naar de waarheid wordt niet beschouwd als een ontologische vraag naar de overeenstemming met de feitelijkheid, maar als een vraag om een linguïstische prestatie in de ontmoeting tussen verschillende vertellers¹⁰. Daarbij is de status van de feiten één van de zaken waarover de vertellers onderhandelen. De aandacht die in een narratieve benadering aan perspectief kan worden gegeven, betekent natuurlijk ook, dat de voorstanders van een narratieve benadering op hun perspectief, belangen en motieven bevraagd moeten worden. Ik kies in plaats van een standpunt van onbewogen en objectieve buitenstaander voor dit principieel zelfkritisch element van een narratieve benadering.

Voor een narratieve benadering in de Praktische Theologie betekent dit dat het in discussies over God en de geloofsleer niet mogelijk is om een bepaalde visie of beleving als de waarheid neer te zetten¹¹. Ook hier is sprake van verschillende vertellers, met elk een eigen perspectief, eigen motieven en belangen. En ook hier geldt dat de waarheid niet de overeenstemming met de ontologische werkelijkheid

¹⁰Gergen (1994) *a.w.* Buitengewoon inzichtgevend zijn de analyses van Paul Watzlawick en zijn collegae. Watzlawick, P. & Beavin, J.H. & Jackson, D.D. (1970) *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie*. Deventer; Watzlawick, P. (1976) *Is 'werkelijk' waar?* Deventer; Watzlawick, P. (1978) *Wie weet is het ook anders*. Deventer.

¹¹Ganzevoort, R.R. (1996) The splintered cross. Changes and chances for the church in postmodern times. In: Hallebeek, J.J. & Wirix, J.L. (Red.) *Met het oog op morgen*. Zoetermeer.

inhoudt, maar gezien wordt als de overeenstemming met de in een bepaald discours dominante criteria. Dat wil overigens niet zeggen dat er over waarheid gezwegen moet worden, of dat alles enkel subjectief is. Niet elk verhaal is even acceptabel. Het betekent alleen dat er ook in de Praktische Theologie andere vragen gesteld worden. Wie vertelt wat, met welk doel en aan wie? Wat is de positie van de spreker ten opzichte van de gesprekspartner? Welk discours wordt gebezigd, en welke criteria gelden daar voor het bepalen van de waarheid. Afhankelijk van de theologische positie die men inneemt, kan daarbij ook het spreken van God en tot God gezien worden als net zo'n ontmoeting waarin perspectieven een wezenlijke rol spelen. Dat betekent dat de beleving van de relatie met God op dezelfde wijze kan worden geanalyseerd als de relatie tussen mensen.

ERVAREN EN VERSTAAN ¹²

De dialectiek van ervaren en verstaan betreft twee lagen in het verhalen, die van belang zijn om eenzijdigheid in de narratieve benadering te voorkomen. Het risico bestaat narrativiteit te beperken tot de cognitieve dimensie, waarbij emoties, lichamelikheden en gedrag ondergeschikt zijn. Anderzijds worden door sommigen het lichaam en de emoties als een dimensie gezien, die directer en existentieler is dan de betekenissen die worden toegekend. Ik kies voor een benadering die recht doet aan de dialectische verhouding tussen de twee lagen, en leg er daarmee de nadruk op dat niet alleen het cognitieve of bewuste interpreteren en zin geven een verhaal-achtige structuur heeft. Ook emoties en het lichaam worden bepaald door een narratieve structuur ¹³.

De verhouding en wisselwerking tussen lichaam en verhaal, tussen emoties en cognities is een buitengewoon complexe zaak. Onderzoekingen op neurologische en psycho-fysiologisch vlak trachten enige helderheid te krijgen over de processen die in deze wisselwerking betrokken zijn. Voor mijn bijdrage hier is de precieze uitkomst van die onderzoekingen minder relevant dan de constatering van de wisselwerking. Daarover is los van de meer technische analyse van de interactie tussen lichaam en geest ook inhoudelijk en functioneel te spreken.

Ik begin bij het lichaam, dat een fundamentele rol speelt in de sociale en persoonlijke identiteit ¹⁴. Het lichaam fungeert ten opzichte van de verhalen semi-autonoom. Het doet tal van sensaties en indrukken op door gebeurtenissen die zich voordoen, zowel binnen het lichaam als daarbuiten. Deze sensaties bieden een eigen laag van zinnen, die ik zie als nog niet geïnterpreteerd. Ik onderscheid ze dan ook van emoties of belevingen, want daar zijn de sensaties en indrukken geplaatst in een ordening van

¹²Een punt van gesprek is nog of deze dimensie werkelijk een eigen plaats in het model dient te hebben, of dat ze beter gezien kan worden als een aspect van het perspectief van de verteller. Ook zou het mogelijk zijn om de semi-autonome laag van lichaam en sensaties als een aparte verhaallijn te beschouwen, zodat deze dimensie kan worden ondergebracht bij de dimensie 'structuur'. Verdere doordenking is hier nodig.

¹³ Belzen, J.A. van (1996) Beyond a classic? Hjalmar Sundén's role theory and contemporary narrative psychology. *International Journal for the Psychology of Religion* 6(3), 181-199; Cooney, P.M. (1994) *Religious imagination and the body. A feminist analysis*. Oxford; Sarbin (1989) *a.w.*

¹⁴ Ganzevoort, R.R. (1997) De zin van het geschonden lichaam. *Lichamelikheden en pastoraat. Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 97(4), 168-177.

oorzaak en gevolg¹⁵. Door deze ordenende interpretatie (anticipatie en retrospectie) krijgen ze een specifieke invulling en betekenis. Zo is de sensatie van adrenaline een semi-autonoom proces van het lichaam. Wanneer nu tijdens een inhaalmanoeuvre een onverwachte tegenligger opdoemt, krijgt deze sensatie echter een andere emotionele betekenis dan wanneer ik mee doe aan een sportwedstrijd. De betekenisgeving in de emotie wordt vooral beïnvloed door de ontwikkelingen en tempo- of richtingveranderingen in het verhaal: 'emotions are elicited not so much by the presence of favorable or unfavorable conditions, but by actual or expected changes in favorable or unfavorable conditions'¹⁶. De gegevens van het lichaam worden dus in narratieve structuren van betekenis voorzien en zo tot emoties.

De emoties worden vervolgens in het (ook cognitieve) verhaal opgenomen. Ze dienen dan vooral om de betrokkenheid van de verteller bij het eigen verhaal te communiceren¹⁷. Herhaaldelijk is - in verzet tegen een cognitivistische benadering - geclaimd dat het lichaam en de emoties een niet interpretatieve en directe ervaring bieden, die daarmee onweerlegbaar zou zijn. Die gedachte neem ik niet over¹⁸. De emotie is een constructie van de sensaties die zich voordoen, en in het verhaal worden die emoties ingepast om een bepaalde structuur en een bepaald perspectief te ondersteunen. Door de voorhanden verhaalstructuren wordt gelegitimeerd welke inhouden (ook emotioneel) denkbaar en plausibel zijn.

De andere kant van deze wisselwerking is dat de betekenissen in het lichaam en de emoties getransponeerd en uitgeleefd worden. Dit wordt beschreven als 'enactment'. Lichaamshouding, emoties, gedrag en (wat heet) psychosomatische aandoeningen geven gestalte aan een verhaalstructuur. In deze concretisering wordt het script uitgeleefd¹⁹. Alles wat hierboven gezegd is over structuur en perspectief, komt in deze concretisering mee. Daarom is het ook zinvol om te letten op lichaamstaal, emotionele lagen, enzovoorts, als enerzijds de basis die om een verhaal vraagt, en anderzijds de symbolisering van dat verhaal²⁰. Om deze redenen pleit ik ervoor in

¹⁵ Saane, J.W. van (1998) *De rol van gevoelens en emoties in de religieuze ervaring. Een theoretisch psychologische benadering*. Kampen. Van Saane gaat uitgebreid in op de modernere emotie-theorieën, waaronder die van Frijda, waarin cognities en emoties nauw zijn verbonden. Zij vat samen 'De emoties als rationale cognitieve activiteit, gericht op iets buiten het bewustzijn, berustend op een taxatie van de situatie of gebeurtenis in termen van belangen en te bereiken doelen...' p. 232. Naast deze (meer cognitief bepaalde) emoties bestaan er de stemmingen, gevoelens en dergelijke, wat ik hier heb omschreven als de sensaties.

¹⁶ Frijda, N.H. (1988) The laws of emotion. *American Psychologist* 43(5), 349-358 (geciteerd in Cooley 1994 *a.w.*, p. 50); Cooley 1994 *a.w.*; Gergen (1994) *a.w.*

¹⁷ Kenny, M. (1998) The proof is in the passion. Emotion as an index of veridical memory. In De Rivera, J. & Sarbin, T.R. (Red.) *Believed-in imaginings. The narrative construction of reality*. Washington. Sarbin (1989) *a.w.*, p. 199.

¹⁸ Zie ook de discussie in Cooley (1994) *a.w.*

¹⁹ Sarbin (1989) *a.w.*, p. 192-195.

²⁰ Vgl. Jongsma-Tieleman, P.E. (1996) *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding*. Kampen. Cooley (1994) *a.w.*, spreekt in dit verband over het lichaam als enerzijds 'site', anderzijds 'sign' voor betekenisgeving en religieuze verbeelding, enerzijds cultureel artefact en anderzijds directe ervaring.

een narratieve benadering de verhouding tussen lichaam en verhaal als dialectisch te zien in de interpretatie van het lichaam en de belichaming van de interpretatie. De ene dimensie valt niet tot de andere te herleiden, maar ook kan de ene niet zonder de andere aanwezig zijn. Een voorbeeld van deze spanning is te vinden in de uitgebreid casus die Day beschrijft in zijn hoofdstuk in deze bundel.

ROLVERDELING

Vervolgens is aan de orde dat in het verhaal een bepaalde rolverdeling wordt aangebracht. De verteller kent aan zichzelf als actor binnen het verhaal een bepaalde rol toe in relatie tot de andere actoren. Dat kunnen andere mensen zijn, die in het verhaal een rol spelen, krachten en gebeurtenissen, en God. Deze rollen worden binnen het verhaal op elkaar afgestemd op zo'n manier dat de structuur van het verhaal en de identiteit van de verteller worden ondersteund. Met het oog op de structuur worden de rollen van de verschillende actoren vorm gegeven en ingekleurd, door middel van de selectie van handelingen van die actoren, veronderstelde motieven en achtergronden, en relaties en bondgenootschappen tussen de actoren. Zo worden de verschillende actoren in rollen geordend, en door tijdspatronen en betekenissen met elkaar verbonden. Ook hier geldt dat verschillende verhaallijnen naast elkaar kunnen bestaan en dat de rollen steeds in één of meerdere verhaallijnen een plaats kunnen krijgen.

Met het oog op identiteit gaat het vooral ook om de vraag naar de verhouding tussen de auteur van het verhaal en de actoren binnen het verhaal. De persoonlijke identiteit van de auteur krijgt narratief vorm in de relatie tussen de verschillende actoren. Ogenscheinlijk vallen de verteller en de vertelde, subject en object, eerste en derde persoon samen in het levensverhaal, maar dat is een schijnbare overeenstemming. Mead maakte al onderscheid tussen het 'I' en het 'Me'. Het 'Ik' vertelt het verhaal over het 'Mij' onder andere met behulp van categorieën en modellen (en rollen), zodat hij of zij in het verhaal kan laten zien wie hij of zij is en temidden van anderen en hun verwachtingen wil zijn²¹. 'Als gespreksonderwerp is hij een interpretatie vanuit zijn betekeniskader. De omverwerping van het betekeniskader betekent de vernietiging van de identiteit van de persoon'²². De complexiteit van deze termen blijkt als we zien dat in dit citaat 'hij' wijst op 'Me' of het vertelde zelf, en 'zijn' wijst op 'I' of de verteller.

Op dit vlak is het doel van rollen de instandhouding van identiteit. Dat kan op flexibele wijze, wanneer de actoren in de loop van het verhaal een andere rol kunnen krijgen. De rollen kunnen ook gefixeerd worden, met als gevolg een statische beschrijving, die een schijnbaar heldere identiteit oplevert, maar weinig ruimte biedt binnen het verhaal op nieuwe ervaringen en gebeurtenissen in te spelen. Ricoeur maakt op dit punt onderscheid tussen twee dimensies van identiteit. Enerzijds spreekt hij over de 'idem'-identiteit, anderzijds over de 'ipse'-identiteit²³. Idem is het

²¹ Ganzevoort, R.R. & Visser, J. (1993) Zin in Verhalen. In: Steegman, P.D.D. & Visser, J. (Red.) *Zin in verhalen*. Zoetermeer; Mead, G.H. (1934) *Mind, self and society*. Chicago.

²² Baart, A.J. (1986) *Verhalen*. Hilversum; Ganzevoort (1994) *a.w.* p. 302.

²³ Ricoeur, P. (1988) L'identité narrative. In: Bühler, P. & Habermacher, J.-F. (Red.) *La narration*. Genève; Wallace, M.I. (1995) Introduction. In: Ricoeur, P., *Figuring the sacred*. Minneapolis;

gelijkblijvende onveranderlijke. Ipse is het eigene, anders dan anderen, de strijd om zichzelf getrouw te blijven. Het verhaal construeert het duurzame karakter van een persoon, zijn of haar narratieve identiteit. Dit onderscheid heeft te maken met de tijdsdimensie van het verhaal. Idem-identiteit zoekt tijdspermanentie, ipse-identiteit is juist gekenmerkt door tijdsverloop. Idem-identiteit heeft te maken met continuïteit van het karakter (het wat); ipse-identiteit met continuïteit van het woord houden (het wie). Dat laatste sluit verandering niet uit, en kan dan ook discontinuïteit omvatten. De winst van deze ricoeuriaanse tijdelijkheid is het wezenlijk ethische karakter van ipse-identiteit, de voorlopigheid en de openheid voor de toekomst. Een rolverdeling die zich beperkt tot het nastreven van idem-identiteit heeft de neiging tot verstarring. Wanneer er ook ruimte is voor ipse-identiteit, worden verandering en ontwikkeling mogelijk.

Voor de Praktische Theologie betekent dit dat serieus genomen wordt dat mensen in hun verhaal ook aan God een rol kunnen toeschrijven, en dat die rol afhankelijk van de verteller meer of minder gefixeerd kan zijn ²⁴. De rol die aan God wordt toegekend heeft een functie in de narratieve identiteit van de verteller. Wanneer de rol die de auteur aan zichzelf toekent en de rol die hij of zij aan God toekent elkaar veronderstellen of op zijn minst niet onmogelijk maken, kan er in het verhaal verteld worden van ontmoeting of verbondenheid. Naast aandacht voor geloofsinhouden, vragen en ervaringen, is het zinvol op deze rol van God in te gaan, juist omdat die intrinsiek verbonden is met de identiteit die de auteur narratief construeert. Meer nog dan godsbeelden en concepties is het de rolverdeling van God en anderen die de narratieve werkelijkheid van het gelovig subject uitmaakt. Hoe dit psychologisch gezien samenhangt met de zelfrepresentaties wordt duidelijk in de bijdragen van Day en Roukema-Koning in deze bundel.

POSITIONERING IN RELATIES

Verhalen zijn ingebed in sociale interactie en worden gebruikt om zichzelf te positioneren in relaties. Tot hier toe ging de aandacht in de bespreking naar structuren, perspectieven, ervaren en verstaan, en de rollen binnen het verhaal van een schijnbaar autonome auteur. Alleen bij de perspectieven klonk duidelijk mee dat de sociale inbedding van belang is. Dat wordt in de nu volgende twee dimensies geëxpliciteerd.

Het doel van verhalen, of ze nu verteld worden of belichaamd, uitgespeeld, is het tot stand brengen, in stand houden, veranderen of beëindigen van relaties ²⁵. Dat betreft de relaties met anderen, met God, en in afgeleide zin ook de relatie met zichzelf. Met elke narratief gestructureerde daad (in taal of handelingen) neemt de auteur een

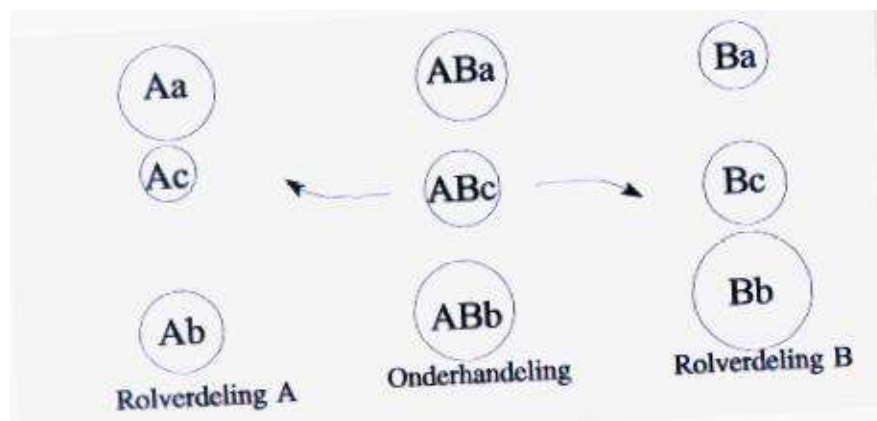
Streib, H. (1994) Erzählte Zeit als Ermöglichung von Identität. In: Georgi, D. & Moxter, M. & Heimbrock, H.-G. (Red.) *Religion und Gestaltung der Zeit*. Kampen.

²⁴ Ganzevoort, R.R. (1997) *De rol van het bidden*. Zoetermeer.

²⁵ Gergen (1994) *a.w.*; Day, J.M. (1993) Speaking of belief: language, performance and narrative in the psychology of religion. *The International Journal for the Psychology of Religion* 3(4), 213-229; Gergen (K.J., 1993, Belief as relational resource. *The International Journal for the Psychology of Religion* 3(4), 231-235); zie ook Shotter, J. (1982) Understanding how to be a person. An ecological approach. In: Shepherd, E. & Watson, J.P. (Red.) *Personal meanings*. Chichester.

bepaalde plaats in, een bepaalde rol op zich. Het woord rol komt hier bewust op een ander niveau weer terug. Naast de rolverdeling die binnen de verhalen wordt geconstrueerd, wordt met behulp van de verhalen een rol in de relaties aangenomen door de verteller.

Hier ontstaan echter ook discrepanties tussen de rolverdeling binnen het verhaal en de positionering in de sociale interactie, zoals ook Day in zijn bijdrage aan deze bundel laat zien. Immers de auteur en rolverdeler van verhaal A krijgt tegelijk door de ander een rol toebedeeld in verhaal B. Schematiserend kan dat als volgt worden weergegeven:

Auteur A kent binnen zijn of haar rolsysteem de rollen a, b en c toe, wat kan worden aangeduid met de termen Aa (zichzelf), Ab en Ac (anderen). Auteur B construeert binnen zijn of haar rolsysteem de rollen Ba, Bb (zichzelf) en Bc. In de interactie dient nu uitgewisseld en onderhandeld te worden om te komen tot de rolverdeling met de hoogst haalbare overeenstemming: ABa, ABb en ABc. Het valt echter te verwachten dat noch Aa, noch Ba geheel overeenstemt met ABa, en hetzelfde geldt voor de andere rollen. A probeert ABa, ABb en ABc zo dicht mogelijk bij Aa, Ab en Ac te houden; B streeft naar aansluiting bij Ba, Bb en Bc. De pijlen in het schema geven de pogingen van A en B aan om de rol ABc dicht bij de eigen rolverdeling te krijgen.

Een eenvoudig voorbeeld hier is de strijd die tussen kinderen kan ontbranden over de vraag of een bepaald kind (in het schema 'c') nu het vriend(innet)je van de een of van de ander is. Beide proberen aan te tonen dat dit kind vooral dicht bij de spreker staat, wat aangegeven is met de pijlen in het schema. (Het voorbeeld is versimpeld, omdat het slechts de nabijheid in de rolverdeling betreft. Wanneer ook de aard en invulling van de rol, en de soort interactie wordt verdisconteerd, ontstaat een complexer beeld.)

Bij conflicten en teleurstellingen zegt A: 'jij houdt je niet aan de rol die je in mijn verhaal hebt, en maakt het mij daardoor onmogelijk mijn rolverdeling in stand te houden'. Omdat de rolverdeling dient tot in stand houding van de identiteit, kunnen de verschillende auteurs een dergelijke discrepantie niet zomaar laten bestaan. Er zijn verschillende opties om het probleem op te lossen. De eerste is dwang, waardoor de overeenstemming met de eigen rolverdeling wordt versterkt, maar tegen de prijs dat

de ander tot aanpassing van de rolverdeling moet overgaan en daarmee de eigen identiteit moet wijzigen. De tweede is overgave (hetzelfde proces andersom). De derde is afstand nemen, dat wil zeggen de relatie zo veranderen dat de directe interactie minder invloed heeft op de eigen rolverdeling. De vierde is de uitkomst van de onderhandeling (een compromis?) op te vatten als een zinvolle aanvulling op en / of correctie van de eigen rolverdeling.

Elk verhaal - verteld of uitgespeeld - zet dus een koers uit voor de interactie in relaties. Afhankelijk van de uitwisseling en onderhandeling met de andere actoren (elk tegelijk ook auteur met eigen verhalen en doelen) ontstaat een relationeel drama, waarin de rollen op elkaar dienen te worden afgestemd. De narratieve structuur waarin mensen leven wordt ingezet met het oog op relaties, die tot stand gebracht, beëindigd, versterkt of omgevormd dienen te worden in overeenstemming met de doeleinden van de verteller. Verhalen worden hier dus meer als performatief dan als representatief gezien; het gaat meer om het bereiken van sociale effecten dan om de weergave van intrapsychische achtergronden.

Voor de Praktische Theologie is van belang dat er ook sprake is van een religieus drama. Geloven kan worden beschreven als een relatie met God, waarvoor op symbolisch niveau hetzelfde geldt als voor de sociale relaties²⁶. De interactie kan bestaan uit gebed, religieuze ervaringen en gedragingen; de handelingen van God kunnen worden gezien in de kanalen van de traditie en de bijbel. In deze interactie is opnieuw sprake van rollen die de gelovige toekent aan zichzelf en aan God, als ook van rollen die door de handelingen van God worden toegekend aan God zelf en aan de gelovige. Discrepancies kunnen worden beschreven in termen van zonde en vergeving, van geloofsklacht en teleurstelling, van overgave en wantrouwen, enzovoorts. Van belang is dat de mens daarbij voor de vraag staat hoe die discrepanties op te lossen zijn, en welke herinterpretaties aanvaardbaar worden geacht. Religieuze handelingen (waaronder gebed) kunnen dan ook geanalyseerd worden op de vraag hoe de gelovige mens zijn of haar relatie met God probeert tot stand te brengen, in stand te houden, te veranderen of te beëindigen.

Voor de Praktische Theologie is evenzeer van belang dat dit religieuze drama op zijn beurt is ingebed in een sociaal drama. De interactie met anderen (zowel binnen als buiten het religieuze discours), en de rollen die daarin aan de orde zijn, beïnvloeden ook de rol-alternatieven die in de relatie met God kunnen worden ingenomen. Binnen een kerkelijke gemeente is daarbij vooral het publieke discours van de kerkdienst een belangrijke afgrenzing, al is het maar omdat daar de auteur slechts gelimiteerd als verteller kan optreden, en veelal beperkt is tot toehoorder. Wanneer bijvoorbeeld in dit openbare discours alleen de rollen van zondig mens en vergevend God geëxpliciteerd worden, kan dat leiden tot fixering van de rollen en stagnatie van de geloofscommunicatie. Dit heeft voor het denken over liturgie en prediking (maar ook over catechese en pastoraat) belangrijke consequenties.

²⁶ Op dit punt doe ik geen uitspraken over de ontologische status van die handelingen van God. Binnen een narratief perspectief is die vraag minder aan de orde. Afhankelijk van de theologische visie kunnen de handelingen van God en daarmee de relatie met God als geheel fictieve perceptie of als reële ontmoeting worden gezien. Voor beide visies geldt dat een narratieve benadering inzicht kan verschaffen in de structuur van de interactie.

PUBLIEK

Tenslotte is het van belang te letten op het publiek. Waar de positionering in relaties vooral de handelingen van de verschillende auteurs beschrijft, daar beschrijft het publiek de verantwoording. De eerste functie van het publiek is dat het de auteur aanspreekt. Op dit aangesproken zijn antwoordt de auteur en verantwoordt hij of zij zich. Voordat iemand zichzelf in de eerste persoon kan uitdrukken en presenteren, is hij of zij al in de derde persoon besproken en in de tweede persoon aangesproken.

Ricoeur spreekt hier van 'the summoned self'²⁷. 'The (summoned) self is constituted and defined by its position as respondent to propositions of meaning issuing from the symbolic network'. De aangesproken persoon wordt gevraagd om te antwoorden, en dit antwoord krijgt gestalte in verhaalstructuren. Ricoeur werkt dit uit in het voorbeeld van de roeping van de profeten. De aangesproken profeten worden door hun roeping enerzijds geïsoleerd van het volk, anderzijds ook geroepen om naar het volk toe te gaan. Zo gaan distantiatie en toebehoren, individuering en verbinding samen in de aangesproken mens. Nadruk op het aangesproken zijn vermindert niet de narratieve vrijheid van de auteur, evenmin als nadruk op het publiek van het verhaal de verantwoordelijkheid van de auteur wegneemt. Integendeel: het aangesproken zijn nodigt uit tot het antwoord.

Net als bij de eerdere paragrafen kan dit worden uitgewerkt zowel in de richting van de intermenselijke interactie als in de richting van de geloofsinteractie of de relatie met God. In de ontwikkeling van een mens (sociaal en religieus) gaat ook in de tijd dit aangesproken zijn vooraf (zie de bijdrage van Roukema-Koning). Het kind wordt door de ouders en andere significante personen op een bepaalde wijze in relaties gepositioneerd²⁸ (en primair via het lichaam, onder meer als mannelijk en vrouwelijk). Pas na dit gepositioneerd zijn komt het kind op het punt dat zichzelf kan gaan positioneren. De wijze waarop het kind is aangesproken heeft dan ook grote invloed op de narratieve competentie. Daarmee bedoel ik het vermogen structuur aan te brengen, perspectief te nemen, ervaren en verstaan op elkaar betrokken te houden, rollen toe te kennen, en positie in relaties in te nemen. Met deze notie kan dus ook gerekend worden met ontwikkelingspsychologische en psychoanalytische gegevens.

De aangesproken auteur verantwoordt zich vervolgens voor het publiek van significante anderen. Door hen wordt hij of zij beoordeeld op plausibiliteit en legitimiteit. De samenstelling van het publiek bepaalt dan ook mede de aard van de verantwoording. Dat wil zeggen dat de structuur van het publiek weerspiegeld wordt in de structuur van het levensverhaal, dat het antwoord vormt. 'Een heterogeen of conflictueus publiek zet de plausibiliteit en consistentie van het verhaal zo onder druk, dat de auteur minder in staat is orde en zin-samenhang in het verhaal te vinden (...). Het publiek weerspiegelt zich in het verhaal dat de auteur kan vertellen. Dat geldt niet alleen voor de vraag welke verhalen legitiem zijn, maar ook voor het aantal en de

²⁷ Ricoeur, P. (1995) *Figuring*, p. 263-275; vgl. Ricoeur, P. (1991) *Tekst en betekenis*. Baarn; zie ook Shotter, J. (1989) Social accountability and the social construction of 'you'. In: Shotter, J. & Gergen, K.J. (Red.) *Texts of identity*. London; Streib, H. (1991) *Hermeneutics of metaphor. Symbol and narrative in faith development theory*. Frankfurt am Main.

²⁸ Ganzevoort (1997) *Geschonden lichaam a.n.*

consistentie van de verhalen die nodig zijn om het publiek tevreden te stellen'²⁹. In een plurale context zoals onze samenleving steeds meer geworden is, verbaast het dan ook niet dat steeds meer mensen hun levensbeschouwing als bricolage samenstellen³⁰.

Theologisch gesproken kan geloof als antwoord worden beschreven op die elementen die als openbarend worden beschouwd, of anders gezegd als antwoord op dat wat deze mens transcendeert. In de geloofsoverdracht en de traditie vinden we de gestalten en kanalen van het aanspreken van een mens. Ook hier geldt dat de wijze van aanspreken van invloed is op de religieuze narratieve competentie. Daarbij maakt het bijvoorbeeld uit of het een aanspreken is dat uitnodigt tot mondigheid en autonomie, of dat een heteronome macht en waarheid worden gecommuniceerd. In het laatste geval wordt de narratieve competentie op het religieuze terrein niet gestimuleerd.

Als illustratie van de relevantie van deze benadering wijs ik op de mogelijkheid onderzoek te doen in fundamentalistische kringen³¹. Een eerste observatie namelijk wijst er op dat fundamentalisme in verschillende dimensies ook een verschillende narratieve competentie vraagt dan wel aanbiedt. Fundamentalisme kan worden gekarakteriseerd als modern anti-modernisme, dat wil zeggen dat met gebruikmaking van moderne patronen en middelen verzet wordt geboden tegen de moderniteit. Dit werkt vooral door in een contrast tussen de levenssferen. In maatschappelijke en sociale verbanden blijken fundamentalisten een narratieve competentie te hebben die niet anders of kleiner is dan andere mensen. In de religieuze sfeer echter is sprake van een minimale narratieve competentie.

Toepassing op het fragment

Ik keer terug naar het fragment van het begin van dit hoofdstuk. Daaraan zijn de verschillende elementen uit het model van narrativiteit te illustreren. Ik volg dezelfde nummering.

STRUCTUUR

Het voorbeeld is interessant omdat het maar een fragment is. De volledige conceptuele plot is uit het fragment niet te destilleren. Wel kan de analyse leiden tot vermoedens die aan het geheel van het verhaal worden getoetst. Open blijft dan de mogelijkheid dat de plot van dit fragment in tegenspraak is met de plot van andere

²⁹ Ganzevoort (1994) *a.w.*, p. 333-334; zie ook Day, J.M. (1991) 'The moral audience. On the narrative mediation of moral 'judgement' and moral 'action''. In: Tappan, M.B & Packer, M.J. (Red.) *Narrative and storytelling. Implications for understanding moral development*. San Francisco.

³⁰ Het valt te vermoeden dat dit in extreme zin aan de orde is bij pathologie als 'meervoudige persoonlijkheid'. Zie ook de bijdrage van Roukema-Koning.

³¹ Gebaseerd op: Streib, H. (1997) *Developmental expectancy and deviance: the case of fundamentalist orientations*. Paper for the 1997 Congress of the European Psychologists of Religion.

fragmenten. De narratieve breuk daartussen is een belangrijke aanwijzing van de wijze waarop de auteur met zijn fragmenten omgaat.

Het fragment is duidelijk narratief van aard. Tijd, ordening, personages en betekenis zijn bepalend aanwezig. De tijdsdimensie is op twee lagen aan de orde. In de eerste plaats kent het fragment interne tijdsverwijzing. De verteller begint bij de leeftijd van 'acht, negen, tien'. Hij gaat dan 'terug naar je geboorteplek'. Daarna volgt hij de lijn weer vooruit: 'zo zijn we opgegroeid'. En tenslotte mondt het fragment uit in een getemporaliseerde conclusie: de kerk gaf antwoord'. Dat wil zeggen dat het eerder gewekte verlangen vervolgens bevredigd werd. Deze temporele sequentie wordt inhoudelijk geïnterpreteerd als vraag-en-antwoord relatie, waarvoor naast het tijdsverloop ook de continuïteit van belang is. Die wordt aangeduid met de beschrijvingen van zijn vader en broer, die 'nooit' overspel pleegden. Die continuïteit maakt de inhoudelijke verbinding met de Godserving narratief plausibel. In de tweede plaats kent het fragment externe tijdsverwijzing, doordat de verteller als volwassene teruggaat naar de tijd van zijn jeugd om langs die omweg³² zichzelf nu te positioneren. Met het verhaal bewerkt de auteur niet in de eerste plaats een beeld van hoe hij vroeger was, maar vooral van hoe hij nu gezien wil worden.

Naast en in de tijdspatronen zijn er betekenisstructuren te herkennen. Dat verloopt in het fragment vooral via de lijnen van seksuele zuiverheid en religieuze ervaring. De gebeurtenissen waarover hij vertelt krijgen een specifieke lading in het verhaal. Dat gebeurt onder meer door religieuze taal te gebruiken ('in zijn hart aanzien om te begeren' en 'het is geen tale...') Ook brengt hij betekenis aan als hij verhaalt van het geloofsgegedrag van zijn vader. Zoals hierboven al is opgemerkt is ook de temporele sequentie van betekenis voorzien door de vraag-antwoord relatie. Dit laatste is ook de bestemming of het eindpunt van het verhaalfragment.

Wat betreft de verschijningsvorm valt op dat het fragment sterk beeldend is, en vooral associaties oproept. Hoewel het een verbale uiting is, is de vormgeving sterk visueel bepaald (dromen, kijken). Dat wekt bij de luisteraar ook weer vooral beelden en associaties op. Naast de analyse, die een vertaling in conceptuele begrippen veronderstelt, is in het pastorale contact dan ook een tweede vertaling nodig om het gesprek voortgang te doen vinden.

PERSPECTIEF

Het fragment is nadrukkelijk perspectivistisch van aard. Er is sprake van een discursieve ontmoeting, waarbij de verteller retorische instrumenten gebruikt om de ander aan te spreken, anticipeert op de reactie ('voel je'), en het perspectief van andere actoren in zijn verhaal impliceert (mijn vader... zelfs in zijn hart...). De onderhandeling van perspectieven in de ontmoeting vindt onder meer plaats door de kennis van de interviewer over zijn achtergrond aan te spreken ('Je weet waar ik vandaan kom') en

³² De 'hermeneutical detour' behoort tot het denken van Ricoeur (1991 *a.w.*). Zelfverstaan is niet rechtstreeks mogelijk, maar gebeurt door tussenkomst van de wereld en de anderen op het niveau van de taal. Vgl. Streib (1991) *a.w.* Dezelfde hermeneutische omweg kan nu ook in de temporele relatie tussen de verteller en het vertelde verhaal worden waargenomen. De auteur verstaat zichzelf in het heden door een tekst te construeren in het verleden. De relatie in de tijd is dan door distantiatie en toe-eigening bepaald, waarbij continuïteit en discontinuïteit samen gehouden worden.

door te beklemtonen dat zijn beschrijving niet door negatieve gevoelens is bepaald ('Geen oordeel, geen oordeel'). Opvallend is het gebruik van de narratieve breuken of tegenstellingen in de rol van de actoren, waardoor de personages aan diepgang winnen. Zo is de achtergrond 'calvinistisch' en 'progressief', en zijn vader is 'een grote vent', die in zijn lange onderbroek op de knieën gaat en in de kerk huilt, en die midden in de hoerenwijk geen vrouw begeert. Deze (door de verteller geïnterpreteerde) tegenstellingen worden in het perspectief van de verteller een taallose boodschap, die een opening voor transcendentie gaat betekenen. Door de breuken is hij ontvankelijk voor de mogelijkheid dat God er is, dat de werkelijkheid anders is dan wat voor ogen is. Met dit alles probeert hij zijn perspectief als plausibel en betrouwbaar te presenteren.

ERVAREN EN VERSTAAN

De gevoelens van de verteller zijn gekenmerkt door de verwondering over de onder 'perspectief' geformuleerde narratieve breuken. De verwondering is positief ingekleurd (in elk geval retrospectief) om het gewenste doel te ondersteunen, namelijk de openheid voor transcendentie. Door de richtingverandering in het verhaal (de narratieve breuk) ontstaat de emotie ('Wauw'), die vervolgens geïnterpreteerd wordt. Opvallend is dat daarvoor de lichamelijke van de andere actoren de initiator is. De in een lange onderbroek op zijn knieën liggende, en de in de kerk huilende vader worden beschreven als indrukwekkend ('dat is me altijd bijgebleven'). Juist omdat het geen talige communicatie is ('tegen mij gezegd zonder woorden'), claimt de verteller een directere toegang tot de ervaring, en daarmee een hogere betrouwbaarheid van zijn verhaal. In de lichamelijke houdingen en uitingen leest de verteller de directe ervaring van de ander (enactment), die vervolgens bij hem zelf sensaties oproept die hij ervaart als verwondering en openheid voor het transcendente. De interpretatie wordt door de verteller verder ondersteund door aan te sluiten bij woorden uit zijn religieuze traditie die het woordeloze duiden ('het is geen tale, het zijn geen woorden...')³³.

ROLVERDELING

De verteller brengt in het verhaal een duidelijke rolverdeling aan. Het duidelijkst ingekleurd is de rol van zijn vader (en in het verlengde daarvan van zijn broer). Beide worden voornamelijk als voorbeeld beschreven van de structuur van seksuele reinheid en religieuze ervaring. Hij beschrijft dat hij als kind 'in de hoerenwijk' rondliep, maar impliceert dat hij net als zijn voorbeelden zuiver bleef. ('Zo zijn wij opgegroeid. En nog.') Tegelijk is er - met de emotionele verbondenheid - sprake van distantie in de rol van zijn vader door het ontbreken van directe communicatie over de religieuze ervaring. Tussen de als zwijgzaam geportretteerde vader en de spraakzame verteller is niet alleen continuïteit, maar ook discontinuïteit van rol te zien. Wel legt de verteller impliciet verband tussen de rol van zijn vader en de rol van God. Dat gebeurt niet in

³³ Eerder is de claim afgewezen dat lichaam en sensaties onbemiddelde en directe toegang tot de werkelijke betekenis bieden. Dat sluit echter niet uit dat de verteller wel deze claim maakt, zeker in een context waar de waarde van directe ervaring hoog staat aangeschreven, en een beroep daarop derhalve de plausibiliteit verhoogt. Daarmee is dit voorbeeld juist een illustratie van het belang van de voorgegeven verhaalstructuren en plausibiliteitscriteria.

de vorm van overeenstemming tussen de rol van zijn vader en de rol van God. Op grond van dit fragment kan vermoed worden dat het eerder inhoudt dat de verteller net zo met God wil omgaan als zijn vader met God om ging.

Opvallend in het fragment is verder de rol van vrouwen. Zij worden beschreven als object van begeerte en als verleidster. Dat wil in de structuur van het verhaal zeggen dat ze een risico zijn voor de seksuele reinheid. In het religieuze komen de vrouwen dan ook niet aan de orde. Het zijn de mannen die religieuze ervaringen hebben en aan het avondmaal gaan. Over de rol van vrouwen binnen de gezinssituatie spreekt dit fragment in het geheel niet. Opnieuw geldt dat de rolverdeling is afgestemd op de structuur van het verhaal en het gewenste eindpunt: de religieuze positie van de verteller. En dat is een man.

POSITIONERING IN RELATIES

De verteller vertelt met het oog op de relatie met de interviewer. Hij had ook kunnen zwijgen. Zijn medewerking aan het interview (en daarmee aan het onderzoek) is een aanwijzing dat hij bereid is in dat kader gezien te worden als seksueel misbruikte man. Het vertellen biedt hem de mogelijkheid van erkenning, en van het vormgeven van een relatie waarin hij naar buiten kan treden met een verhaal dat in de meeste van zijn interacties als niet plausibel wordt afgewezen. In het interview zijn diverse narratieve breuken te ontdekken in de rol die de verteller in zijn eigen verhaal speelt. Hij gebruikt deze breuken in de gespreksrelatie om duidelijk te maken hoezeer hij beïnvloed is door zijn ervaringen, maar tegelijk hoezeer hij daarin de rechte weg is blijven volgen. Ook in het fragment zelf is op te merken dat de verteller de relatie met zijn verhaal boetseert door zich te identificeren met zijn voorbeeldfiguren (vader en broer). Als gelovige wil hij gezien worden in het spanningsveld tussen calvinistische orthodoxie, moderne zakelijkheid, en spirituele verwondering. Deze voorkeuren van de verteller hangen niet alleen samen met de representatie van het verleden door de auteur. De selectie en vormgeving van de fragmenten die verteld worden (en de keuze om bepaalde fragmenten niet in het verhaal op te nemen) zijn mede bepaald door hoe hij de interviewer percipieert. De verteller heeft, als hij dit vertelt, een beeld van de interviewer, en anticipeert op diens reactie³⁴. Daarbij lijkt het doel te zijn dat de gesprekspartners komen tot een gemeenschappelijk plausibele interpretatie die zichtbaar moet worden in de rollen die in het verhaal aan de orde zijn.

PUBLIEK

Nu komen we tot een diepere laag van de interactie als we ook kijken naar de vraag waar hij op reageert, en hoe hij zich verantwoordt voor het publiek (concreet de

³⁴ Hier raken we aan de 'sociale wenselijkheid', die in onderzoeken een factor is die de betrouwbaarheid vermindert. Onder 'sociale wenselijkheid' wordt dan verstaan dat de geïnterviewde niet antwoordt wat hij of zij eigenlijk denkt, doet of voelt, maar wat zij of hij meent dat de interviewer wil horen. Het is gangbaar dit te beschouwen als een kritisch punt voor onderzoek. In een narratieve analyse wordt er van uitgegaan dat ieder antwoord met sociale wenselijkheid te maken heeft, waarbij onderhandeld wordt tussen de narratieve belangen van de verteller en de plausibiliteitscriteria van de ander. Van belang in de analyse is dan het interactieproces van het onderzoek, en niet primair de vraag of het gegeven antwoord de werkelijkheid representeert.

interviewer). Verschillende elementen uit dit en andere aspecten van het model van narrativiteit komen dan bij elkaar. De interviewer benadrukt een tegenstelling tussen thuis en kerk, en stelt voor de rol van God zo in te vullen dat God aan de kant van de verteller staat. De verzwegen implicatie daarvan is dat de rol van God niet langer verbonden is met het thuis van zijn jeugd. Voor de rol van de verteller heeft dat als gevolg dat hij in het script terecht komt van de ongelukkige jeugd en de toevlucht tot de kerk. Dat script verdraagt zich echter niet met de rol die de verteller wil benadrukken, waarin hij een stevige basis heeft en autonoom functioneert. De verteller ziet de interviewer als iemand die sterk gelieerd is aan de kerk, en zelf wil hij die verbondenheid ook vasthouden. De benadering van de interviewer kan gezien worden als een uiting van het belang om de rol van de kerk te benadrukken. De verteller staat nu voor de opgave het begrip van de interviewer niet te verspelen, maar diens interpretatie af te wijzen en een andere rolverdeling voor te stellen.

Deze opgave voor de verteller bepaalt het gebruik van narratieve breuken, temporele verwijzingen, continuïteit en discontinuïteit, emotie en conceptueel logische constructies. Om geen ondankbare en ongelukkige zoon te zijn, moet hij de rol van zijn vader positief formuleren. Om geen verdenking op zich te laden van seksuele onzuiverheid, moet hij het voorbeeld van zijn vader en broer beklemtonen. Om als gelovige herkend te worden, moet hij de verwondering over de (ook emotionele) vroomheid van zijn vader benadrukken. Tegelijk moet hij de openheid voor een Godservaring verankeren. Dat doet hij uiteindelijk door de tegenstelling van thuis en kerk te herinterpreteren in termen van verlangen en vervulling.

Tot slot

Het doel van dit hoofdstuk was een inleiding te geven in de mogelijkheden van een narratieve benadering. Daartoe heb ik een narratief model geschetst die aandacht geeft aan zes dimensies: de structuur, het perspectief, de dialectiek van ervaren en verstaan, de rolverdeling, de manier waarop de verteller met zijn of haar verhaal zichzelf positioneert in relaties, en het publiek. Wat daarmee zichtbaar werd is dat aandacht voor het verhalende karakter van menselijke interactie en ervaring een bijdrage levert aan het verstaan van hoe mensen leven en geloven. Bovendien blijkt een systematisch uitgewerkte narratief model in staat te zijn de complexiteit van die interactie geïntegreerd te verhelderen. Een narratieve benadering binnen de Praktische Theologie leidt tot specifieke vragen voor de analyse van de sociale en religieuze praktijk. In tegenstelling tot meer objectiverende theorieën kan een narratieve theorie recht doen aan het gelovig subject. Deze theoretische onderbouwing wil samen met de praktische benaderingen in de andere hoofdstukken aannemelijk maken dat een narratief perspectief levensvatbaar, valide en legitiem is binnen de Praktische Theologie.